

(əvvəli ötən sayımızda)

Göründüyü kimi əsl adları Sımaşkı olan Sımaşkı Zaqqos dağlarının aşağı ətəklərində Elamin arxasında indiki Fars əyalətində İsfahan yaxınlığında yerləşirdi. Sımaşkı sülaləsi e.ç. 2030-1890-cı illər arasında Susda hakimiyyətə yiyələnərək Elamda hakimiyyət sülaləsinin əsasını qoymuşdular. Şımaşkı sülaləsinin hakimiyyətdə onlara qohum tayfalar olan Sikkalmah xanədanı əvəz etmişdir. Elam Şımaşkıların və Sikkalmahların hakimiyyəti dövründə Asiyanın batısında ən güclü bir dövlətə çevrilmişdi. Onların hakimiyyəti dövründə Elamin öz ərazilərini daha da genişləndirilməsi cəhdlərinin qarşısı Babilə Hammurapinin hakimiyyəti tərəfindən alındı.

Mixi yazı mətnlərində Fərat çayının ətraflarında Hit və Rapik bölgəsində köçəri Sutu tayfasının yaşadığı haqqında məlumatlar vardır. Dəclənin doğusunda dağlıq ərazidə məskunlaşmış Quti, Turukku və Kakmu xalqları İkiçayarasının vadisində yaşayan əhali üçün böyük təhlükə təşkil edirdilər. (Dossin G. 1938, Səh. 116)

Alman assuroloqları Hommel və Mürtder də Sutu ölkəsi haqqında bəhs edirlər. Adın kökünü Su kəliməsi təşkil edir, "tu" isə yer anlamı daşıyır. Su ölkəsi Subarların bir hissəsi idi. Ona görə də Assur kralları bu döyüşkən xalqlardan gələn təhlükənin qarşısını almaq və onları tabe etmək üçün zaman-zaman bu ərazilərə hərbi yürüşlər təşkil edirdilər.

F. Hommel də Su xalqı haqqında yazırdı ki, Kassilərdən güneydə Dəclə və dağ silsiləsi arasında Suti və ya Su adlanan xalq yaşayırdı. Kassilərdən şimalda isə Qu və ya Quti adlanan digər xalq məskunlaşmışdı. Qutilərdən aşağıda Assuriya yaxınlığında samiləşmiş kassilər olan namri xalqı yaşayırdı. Quti və Sutilərin yerləşdiyi ərazinin ortasında Alman (Arman)və Padanadlanan xalqlar məskunlaşmışdı. (F.Hommel. 1887. Səh. 38)

Su xalqının yerləşdiyi ərazidə Sibir adlı şəhər də mövcud olmuşdur. V Şamşi AdadNairi ölkəsinə 3-cü hərbi yürüşü zamanı(e.ç. 823-811)Midiya və Parsua arasında Zaqqos dağları ərazisində yerləşən Qızılboundaya qarşı da savaşımış onun bir neçə şəhərini, o cümlədən Kinaki, Karsibutu, Uraşunu ələ keçirmişdir. O Sibir şəhərinin hakimi Bel-Alidən xərac almış və Sibir şəhərində özünün əzəmətli abidəsini ucaldaraq üzərində Nairi ölkəsindəki qələbələrini təsvir etmişdir. (Trevor Bryce. 2009, Səh. 258)

E.ç. 1116-247-ci illər arasında Çini idarə edən və çinlilərin Çu adlandırdıqları Su sülaləsinin bit türk boyu olduğu qəbul edilmiş fikirdir.

tezliklə İsgəndərin gələcəyini və onlarla bərabər getməyi təklif etdikləri zaman yeni gələnlər "Bəylər, İsgəndər gəlib keçici adamdır, gəlib gəder, biz isə yurdumuzda qalarıq" cavabını vermişlər.

O zaman 22 nəfər o iki nəfərə qezəblənib "Qal ac" deyib getmişlər və o iki nəfərin töremələri xalaç/qalac adını almışlar. İsgəndər gəlib o 22 adamı gördükdə onlara "Türk manənd", yəni türkcə bənzəyirlər demişdir ki, türkmən adı ordan qalmadı.

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Çu dövründə Çində biri sehrbazlıq, digəri dini təbəqəni təmsil etmək üzrə türklərə xas ikili krallıq sisteminin hakim olduğu məlumdur. Çu kral isimlərinin dörd hecalı olmaları onların türk olduqlarına işarədir. Çular m.ö. 2000-ci illərdə Ön Asiyadan gələrkən Monqolstanda və Tür-

kistanda yerləşmiş, sonra Vey nehrinin sahillərində məskunlaşmışdılar. (Z.V.Togan,1981, Səh. 30)

Qədim Çin mənbələrində bu ölkənin sərhədləri yaxınlığında So/Su adlı türk tayfalarının yaşadığı haqqında məlumatlar vardır. Alp Ər Tonqa dastanı ilə yanaşı türklərin qədim Su dastanı da mövcuddur. Su dastanı Mahmud Kaşğarının Divanında Türkmən adının izahı mədəsində öz əksini tapmışdır. Divanda yazıldığına görə İsgəndər Zülqərneyn e.ç. IV əsrdə Türkiyəyə hücum etdiyi zaman Səmərqəndi almış, sonra Su türklərinin yurduna doğru irəliləmişdir. Türklərin gənc hökmdarı Su Balasaqun yaxınlığında öz iqamətgahında otururdu. Bəylər İsgəndərin yaxınlaşdığını və onunla savaşıb savaşımayacaqlarını Sudan soruşurlar. Hökmdar İsgəndərin yaxınlaşdığını eşidincə toplanma əmri vermiş və Çin-Uyğur tərəfə hərəkət etmişlər. Şəhər olduğu zaman uyğun bir yerdə durub dincəlməmiş və axşam yenidən hərəkət əmri verildiyi zaman 22 adam ailəsi ilə birlikdə minik heyvanı tapa bilmədikləri üçün orda qalmışlar. Ertəsi gün onlar piyada getməyə hazırlaşan zaman yanlarına yenə iki adam gəlmişdir. O iki nəfərə də

İsgəndər türklərin ordusunu təqib edirdi. Hökmdar Su Uyğur sərhəddinə yaxınlaşmış durdu və qoşunu üçün əlverişli yer seçib döyüş üçün hazırlıq gördü. Döyüş zamanı türklər şücaət göstərmiş və bir gecə basqını zamanı İsgəndərin qoşununu məğlub etmişdilər. Savaşdan sonra İsgəndər türk hökmdarı ilə barışmışdır. Bir müddət orda qalan İsgəndər bir neçə uyğur şəhəri salmış, sonra qoşununu çəkib getmişdir. İsgəndər getdikdən sonra Su da Balasaquna geri dönmüş və orda Su adlı bir şəhər salmışdır.

Z.V.Toqana görə Su dastanında əks olunan rəvayətdə ilk ariyanı başqınlarına məruz qalan türk qəbilələri doğu tərəfə çəkilməmiş və sonradan geri dönərək Su adlı hökmdarın başçılığı altında Çu çayı hövzəsində Su və ya Çu sülaləsinin hakimiyyəti altında öz dövlətlərini qurmuşlar. Onların qurduqları bu dövlət bir sak dövləti idi. O e.ç. VIII əsrdə mövcud olan böyük Sak dövlətinin mərkəzinin Orta Tyanşanda olduğunu qeyd edir. Görünür ki, Su/Şu adlı bu dövlət sonradan Sak adlanmışdır. Yaxud da Su və Sak adları böyük hökmdar xalqın iki ayrı qollarının adları ola bilər. (Z.V.Togan. 1981 Səh. 33)

İsgəndərin Türkiyəyə səfəri ilə əlaqədar söyləyən rəvayətlərdə Çu hövzəsində yaşayan 23 Türk və ya 22 Türkmən qəbiləsinin əkinçiliklə məşğul olub torpaqlarına bağlı olduqları səbəbi ilə yadellilərin hakimiyyətini qəbul edərək yurdlarında qaldıqları, digər soydaşları olan Türkmənlərinə onlara tabe olmayıb vətənlərini tərk edərək Çin tərəfə getmələrini Z.V.Toqan türklərin oturaq əkinçi və heyvandar köçəri olmaqla iki fərqli təsərrüfat sisteminə bağlayır. Ərəblərin İsgəndər haqqındakı rəvayətlərində də "şəhər Türkləri" (Türk əl mudun) ilə "köçəri Türklər" (Türk əl barari) bir-birlərindən fərqləndirilir. (Z.V.Togan, 1981, Səh. 29)

V.Koppers Çuları Çinə atı ilk gətirən türklər olduqlarını yazmışdır.

Amenofise yazdığı 494 sətirlik məktub hurricə ən uzun mətnidir. Misir kitabələrində hurrilər "Kharru" şəklində yazılmışdır. Sonradan Türkiyənin Boğazköy qəsəbəsində hititcə, akkadca olaraq iki dildə yazılmış hurricə mətnlər hurri dilinin öyrənilməsinə böyük rol oynamışdır. Hurrilər öz dillərini "Hurrvohe", adlarını isə hurri adlandırdılar. Qədim şərq tarixi metəxəssisi A.Spaysər hurriləri Yafetik ailəyə mənsub hesab edir. Hurrilərin urartu dili ilə yaxın qohum və ya eyni dil olduqları, hurrilərin urartu xalqının və dövlətinin yaranmasında başlıca rol oynadığı elmi dəlillərlə təsbit olunmuşdur. Hurrilərin ibrani yəhudilərə güclü təsir göstərdikləri və hurri qanunlarının Tövrətdə əks olunan qanunların əsas mənbəyini təşkil etdiyi haqqında fikirlər mövcuddur.

Bir çox müəlliflər, o cümlədən A.Unqnad, A.Spaysər, B.Landsberqer hurrilərlə subirlərin və urartuların eyni xalq olduqları fikrini irəli sürürlər.

Hurilər e.ç. III minilliyin sonlarında yaşadığı Ön Qafqazdan

Koppers Türkiyədən Çinə gələn türklərin bura özləri ilə dövlətçilik sistemi gətirən atlı türklər olduqlarını yazmışdır. (Z.V.Togan,1981, Səh. 23)

Mahmud Kaşğari Su xalqı haqqında əfsanədə Su xalqının qərbdən gələn ariyanilərin təzyiqi ilə şərqə doğru köçlərə məruz qaldıqlarını yazır. Türkiyədə və Sibirə Su adı daşıyan çoxlu etnonimlər qədim Su etnosunun qalıqları şəklində mövcuddur.

Su kökünə bağlı boylar-su kakmın-Beltir boyu. Su qarqa-abakan tatarları, Suan-kazax qırğız böyük orda tayfası, Suan-nayman boyu Qazax Orta ordası, Sukar-kaçinlər boyu, Sulaxlı-özbək kirkmen üz boyu. (Radlov V. 1989, Səh. 89-111)

XVII FƏSİL. Hurrilər

Hurri adına ilk dəfə XIX əsrdə Assuriya kralı Assurbanipalın Nineviyada aşkar edilmiş kitabxanasının mixi yazılı mətnlərində rast gəlinmişdir.

Hurilər Turan adı ilə bağlı Ön Asiyanın ən qədim xalqlarından biridir. Hurri dilinin kəşfi 1887-ci ildə Nil vadisindəki Amarna arxivinin tapılması ilə başlayır. Burda Mitanna kralı Tuşrattanın Misir fironu III

tədricən Anadolunun şərqinə doğru irəlilədikləri sonra isə daha geniş bölgəyə yayıldıqları, Van gölündən başlayaraq Mesopotamiyada, Habur və Balix çayları hövzəsində, Aşağı Zab və Diyala çayları sahilləri və Umiyə gölünün qərb sahillərini əhatə edən geniş bir ərazidə məskunlaşmışlar. Hurrilərin adı Tövrətdə Harim/Hori şəklində qeyd edilmişdir. Qədim Şərq tarixşünaslığında bir "Hurri-Subar-Urartu" problemi mövcuddur ki, bir çox tarixçilər onların eyni mənşəyə və dilə malik olduqları fikrini ortaya atmışdılar. Lakin tarixi qaynaqlarda Subarların bölgəyə hurrilərdən daha öncəgəldikləri təsbit olunduğundan onları bir-birlərindən fərqləndirməyə başladılar. Hurri və Urartu dili bir-birlərinə çox yaxın və ikisi də bitişik dildir. Alman alimi Qoetze Urartu dövlətinin e.ə. IX əsrdə onların Hurrilərlə birləşməsi nəticəsində meydana çıxdığı fikrini irəli sürür. Avropa alimləri hurri tarixinin son dövrlərini əhatə edən Mitanni dövlətini bir neçə şəxs adına istinad edərək hind-avropa mənşəli hesab edirlər. Sovet və rus tarixçi vəqədim dil bilginlərinin bir çoxu hurri dilini şərq Qafqaz mənşəli hesab edirlər.

(ardı gələn sayımızda)